

Η εθνική ευεργεσία και οι εθνικοί ευεργέτες στα σχολικά εγχειρίδια της μεταπολεμικής και μεταπολιτευτικής Ελλάδας

Άγγελος Α. Παληκίδης

Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας & Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης

Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ήταν κυρίαρχος ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και της συλλογικής αυτοεικόνας των Ελλήνων πολιτών. Σε μια εποχή με ελάχιστα ερεθίσματα από τον εξωσχολικό χώρο, η σχολική εκπαίδευση αναδεικνυόταν σε αποκλειστικό σχεδόν εκφραστή της κυρίαρχης ιδεολογίας και σε διαμορφωτή της εθνικής ταυτότητας της νέας γενιάς. Αντίθετα με σήμερα, όπου αυτό που ονομάζουμε «δημόσια ιστορία», το σύνολο δηλαδή των ιστορικών αντιλήψεων που διαμορφώνονται στη δημόσια σφαίρα από εξωθεσμικούς φορείς και κέντρα όπως ο Τύπος, η τηλεόραση, ο κινηματογράφος, ακόμη και τα κόμματα, όχι μόνο ελέγχει αλλά και υπαγορεύει τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της σχολικής Ιστορίας, την εποχή εκείνη η δημόσια ιστορία εκπορευόταν από τη σχολική.¹ Στην περίπτωση της μεταπολεμικής, ιδίως, Ελλάδας είναι επομένως προφανές πως ισχύει απόλυτα αυτό που παρατήρησε ο Ζακ Λε Γκοφ, ότι

1. Για τις δημόσιες αντιπαραθέσεις πάνω τη σχολική ιστορία και ειδικότερα για το φαινόμενο που συνηθίζεται σήμερα να αποκαλείται «πόλεμοι των σχολικών εγχειριδίων», τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να αναπτύσσεται διάλογος και να παράγεται αξιόλογη βιβλιογραφία και στη χώρα μας. Ενδεικτικά μνημονεύω: Γιώργος Κόκκινος, *Συμβολικοί πόλεμοι για την ιστορία και την κουλτούρα. Το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2006· Maria Repoussi, «Politics Questions History Education. Debates on Greek History Textbooks», ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο της Διεθνούς Εταιρίας για τη Διδακτική της Ιστορίας (ISHD), Ταλίν, 27-30 Σεπτεμβρίου 2006, ανάκτηση από την ιστοσελίδα http://users.auth.gr/~marrep/PS_REPOUSI/EL/PUBLICATIONS/rep_pubs/Politics%20questions%20history%20education%20English.pdf (τελευταία επίσκεψη 23/12/2023)· Δημήτρης Μαυροσκούφης, «Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας: καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών»;», στο Ανδρέας Ανδρέου (επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2008, 69-80.

«τα σχολικά εγχειρίδια είναι τα καλύτερα παρατηρητήρια για να μελετήσει κανείς την ιστορική νοοτροπία της εποχής τους»².

Ξεκίνησα την παρούσα έρευνα θέτοντας δύο κινητήρια ερωτήματα: πώς εμφανίζεται στα σχολικά εγχειρίδια ο ευεργετισμός σε μια εποχή που ως κοινωνικό φαινόμενο αποτελεί οριστικά παρελθόν; Στόχος της κρατικής εκπαίδευσης ήταν απλώς να διασώσει τους ευεργέτες στην ιστορική μνήμη ή και να τους αξιοποιήσει ουσιαστικά, προκειμένου να υπηρετήσει τους σύγχρονους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της;

Πριν προχωρήσουμε σε οποιαδήποτε ερμηνεία, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το έργο της ανάλυσης του ευεργετικού φαινομένου στα σχολικά εγχειρίδια δεν είναι απλό. Ανάμεσα σ' εμάς και στον ευεργετισμό μεσολαβούν τουλάχιστον τρία επάλληλα ιστορικά στρώματα, που λειτουργούν ενίοτε ως παραμορφωτικοί φακοί:

- *Ο χρόνος ζωής και δράσης των ευεργετών.* Ο ευεργετισμός ως ιστορικό φαινόμενο, παρά τη συνέχεια που παρουσιάζει, αναπτύχθηκε σε ιστορικές περιόδους με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά και λειτούργησε μέσα σε τελείως διαφορετικές κοινωνικές δομές. Είναι προφανές, για παράδειγμα, ότι διαφορετικό χαρακτήρα και περιεχόμενο είχε στην προεπαναστατική περίοδο η ευεργετική δραστηριότητα του Ζώη Καπλάνη, που αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, στην εθνική αφύπνιση, από τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες του Ανδρέα Συγγρού, που επιδίωκε έναν δυναμικό αστικό μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.³
- *Ο χρόνος παραγωγής κειμένων πάνω στους ευεργέτες και τον ευεργετισμό.* Είναι γνωστό ότι υπάρχει ένα πλήθος πηγών για τους εθνικούς ευεργέτες, από σύγχρονες βιογραφίες τους και δημοσιεύματα στον Τύπο, έως τιμητικές προσφωνήσεις και επικήδειους λόγους.⁴ Ποια από τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για τους συγγραφείς των σχολικών κειμένων αποτελεί ένα ενδιαφέρον ερώτημα, το οποίο όμως ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της παρούσας ανακοίνωσης. Θα αρκεστώ εδώ να αναφέρω πως για τα περισσότερα σχολικά εγχειρίδια που μελέτησα σημείο

2. Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, 211.

3. Βλ. σχετικά: Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροιρίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7 (1987), 119-154· Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Εθνικοί ευεργέτες: τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος*, Θεσσαλονίκη 2004, 401-412· Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: δεδομένα προβλήματα», στο Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα (Πρακτικά ημερίδας)*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, 13-29.

4. Ενδεικτικά βλ. Ελευθερία Νικολαΐδου, «Ηπειρώτες απόδημοι στη Ρωσία τον 18ο αιώνα και η συμβολή τους στην ανάπτυξη της Ηπείρου», *Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 15 (1986), 103-128· Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Εθνικοί ευεργέτες και αναπαραγωγή εθνικών και κοινωνικών προτύπων στο ελληνικό κράτος» στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο... , ό.π.*, 31-45.

αναφοράς φαίνεται ότι αποτέλεσε το έργο του Αναστάσιου Γούδα *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών* (Αθήναι, 1870).

- Ο χρόνος έκδοσης και κυκλοφορίας των σχολικών εγχειριδίων που περιέχουν κείμενα για τους ευεργέτες. Δεν πρόκειται για εγχειρίδια Ιστορίας, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά για αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου, τα οποία περιέχουν διασκευασμένα κείμενα διηγηματογράφων, όπως του Γ. Ξενόπουλου, του Ε.Α. Σίμου, του Δ. Γιάκου, του Θ. Μακρόπουλου αλλά και του ίδιου του Αν. Γούδα. Πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινίσω ότι η διαμόρφωση εθνικής ιστορικής συνείδησης δεν αποτελεί σκοπό μόνο του μαθήματος της Ιστορίας. Ιδιαίτερα στην Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού τα αναγνωστικά βρίθουν από αφηγήματα με ιστορικό περιεχόμενο, τα οποία αναφέρονται σε ένα πλήθος προσωπικοτήτων και γεγονότων από όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας, με προφανή στόχο να φρονηματίσουν. Τα κείμενα αυτά, ακριβώς επειδή έχουν λογοτεχνική μορφή και διανθίζονται από ανεκδοτολογικού χαρακτήρα αφηγήσεις, εντυπώνονται στη μνήμη των μαθητών και, σε μερικές περιπτώσεις, υπηρετούν αποτελεσματικότερα τους σκοπούς της ιστορικής εκπαίδευσης απ΄ ό,τι τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Μάλιστα, στην περίπτωση που εξετάζουμε ελάχιστες και επουσιώδεις είναι οι αναφορές για το φαινόμενο του ευεργετισμού τις οποίες εντόπισα στα εγχειρίδια Ιστορίας, και πώς θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά, αφού η σχολική Ιστορία έχει γραμμική μορφή, γράφεται με βάση την αρχή του αξιοσημείωτου και εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά σε πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα.

Τα αφηγήματα με θέματα εθνικούς ευεργέτες στα σχολικά εγχειρίδια της μεταπολεμικής και μεταπολιτευτικής Ελλάδας είναι τα ακόλουθα:

1. «Ανδρέας Συγγρός», στο Ε. Φωτιάδης, Η. Μηνιάτης, Γ. Μέγας, Δ. Οικονομίδης, Θ. Παρασκευόπουλος, *Αναγνωστικόν ΣΤ΄ Δημοτικού*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1958, 286-287 (διασκευή διηγήματος του Γρ. Ξενόπουλου).

2. «Ζώης Καπλάνης Η ιστορία ενός εθνικού ευεργέτου», στο Γ. Μέγας, Κ. Ρωμαίος, Σ. Δουφεξής, Θ. Μακρόπουλος, *Αναγνωστικόν Δ΄ Δημοτικού*, ΟΕΔΒ, εν Αθήναις 1963, 221-228 (διηγηματογράφος Θ. Μακρόπουλος, εικονογράφος Αν. Αλεβίζος).

3. «Απόστολος Αρσάκης», στο Γ. Καλαματιανός, Θ. Γιαννόπουλος, Δ. Δούκας, Δ. Δεληπέτρος, Ν. Κοντόπουλος, *Αναγνωστικόν Ε΄ Δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1971, έκδ. Ι, 242-245 (διασκευή Γ.Ν. Καλαματιανού από κείμενο του Αναστάσιου Γούδα).

4. «Γεώργιος Σίνας», στο Θ. Γιαννόπουλος, *Αναγνωστικό για την Ε΄ Τάξη Δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1983, 145-147 (από το βιβλίο με τίτλο *Εθνικοί Ευεργέτες* του Δ. Γιάκου).⁵

5. Οι παραπομπές στα κείμενα των αναγνωστικών στο εξής θα αναφέρονται με το επώνυμο του ευεργέτη και τον αριθμό της σελίδας, π.χ. Σίνας, 145.

Τα πρότυπα των εθνικών ευεργετών

Οι εθνικοί ευεργέτες καλούνται να λειτουργήσουν ως πρότυπα για τις νεότερες γενιές. Αυτό καταφαίνεται στο θεματικό πλαίσιο στο οποίο έχουν ενταχθεί οι βιογραφίες τους. Ο Συγγρός εντάσσεται σε ενότητα διηγημάτων υπό τον τίτλο «Από τον ηθικόν και κοινωνικόν βίον» μαζί με τον Σωκράτη, τον Μ. Αλέξανδρο, τον Διαγόρα και τον Παπατρέχα, ο Αρσάκης στην ενότητα «Από την οικογενειακήν και την κοινωνικήν ζωήν» και ο Καπλάνης στην ενότητα «Από την κοινωνικήν ζωήν». Άλλωστε, το πνεύμα και οι διδακτικές ιδιότητες αυτών των κειμένων δηλώνονται ξεκάθαρα στις προκηρύξεις συγγραφής τους:

Τα εκ του ηθικού και κοινωνικού βίου λαμβανόμενα δέον να είναι διηγήσεις κοινωνικών πράξεων ατόμων ή ομάδων ανδρών και γυναικών, διηγήματα, ιστορήματα κ.τ.ο. ηθικού και κοινωνικού περιεχομένου γνωρίζοντα εις τους μαθητάς, όσον βεβαίως εις εκάστην ηλικίαν και τάξιν είναι νοητόν, την πραγματικήν κατάστασιν της κοινωνίας και καθιστώντα σαφή και τα καλά και τα κακά αποτελέσματα των βουλήσεων και των πράξεων των τε αγαθών και των κακών και των ατόμων και των ομάδων. Δεν πρέπει όμως να λησμονήται επί του προκειμένου ότι το αναγνωστικόν πρέπει μεν να παρουσιάζη εικόνας από την αληθινήν και την πραγματικήν ζωήν, η ζωή όμως αύτη πρέπει να διαπνέεται από ευγενείς ιδέας και ιδανικά. Αι φρονηματιστικά διηγήσεις και περιγραφαί πρέπει να είναι πλούσιαι εις μορφωτικά στοιχεία και το περιεχόμενόν των να είναι ευγενές και υψηλόν, παρέχον ευκαιρίας προς βαθυτέρας σκέψεις, αποκλειομένου απ' αυτών παντός προσώπου χυδαίου, ταπεινού, αγοραίου, βαρβάρου και πάσης αντιστοίχου τούτων ιδέας.⁶

Θέλω στο σημείο αυτό να διευκρινίσω πως το γεγονός ότι οι ευεργέτες εντάσσονται στις ενότητες για την κοινωνική ζωή δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι υποβαθμίζεται η εθνική και θρησκευτική διάσταση των πράξεών τους – στοιχεία τα οποία διαποτίζουν, άλλωστε, όλα σχεδόν τα κείμενα των αναγνωστικών, ειδικά των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου.

Ποια είναι όμως, ειδικότερα, τα ευεργετικά πρότυπα που προβάλλονται; Ο Ζώης Καπλάνης είναι αναμφίβολα το πιο αντιπροσωπευτικό πρότυπο ευεργέτη, καθώς η καθαγιασμένη, όπως παρουσιάζεται στο διήγημα, μορφή του εκφράζει διαχρονικά το πνεύμα και, κυρίως, το συναίσθημα της μεγάλης μάζας των εργατών και των αγροτών της ελληνικής υπαίθρου. Η προσωπική ιστορία του «Πικροζώη», όπως

6. «Προκήρυξις συγγραφής αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου» (ΦΕΚ 65, 23.6.1953).

αποκαλείται, προβάλλεται ως μια ακραία ηθική δοκιμασία ενός ανθρώπου, ο οποίος, παρά τις οδυνηρές στιγμές που του επεφύλαξε η μοίρα, κατόρθωσε να εξελιχθεί και να κερδίσει την κοινωνική καταξίωση μέσα από την προσφορά του πλούτου του. Η προσωπικότητα του Καπλάνη είναι εμποτισμένη με τις θεμελιώδεις αρχές της χριστιανικής ηθικής: αδιασάλευτη πίστη στη θεία πρόνοια, καρτερικότητα στα δεινά και στην αδικία, ταπεινοφροσύνη απέναντι στον Θεό και στους ανθρώπους, έμπρακτη φιλανθρωπία. Θα μου επιτραπεί να μνημονεύσω ενδεικτικές σκηνές του διηγήματος που σκιαγραφούν αυτά τα χαρακτηριστικά, αρχίζοντας από την αδιάκοπη σωματική και ψυχική καταπόνηση που υπέστη κατά τη διάρκεια της παιδικής του ηλικίας:

Επτά ολόκληρα έτη υπέμεινε ο Ζώης την σκληράν εργασίαν, αλλά και την άδικον κακομεταχειρίσιν της μητριάς του. Η ψυχή του είχε εκχυλίσει από πικρίαν. Ένα απόγευμα επέστρεψε κατάκοπος εις την οικίαν και, αντί να εύρη ολίγην τροφήν και έναν, έστω, γλυκύν λόγον, ήκουσε πάλι ύβρεις και εδέχθη ισχυρόν ράπισμα. Η αδικία τον έπνιξε αλλά δεν είπε τίποτα. Εστράφη, ήνοιξε την θύραν και εξήλθε. Έπειτα ηκολούθησεν αποφασιστικώς τον κάτω δρόμον του χωρίου –ξυπόλητος και κακοενδεδυμένος– χωρίς να σκέπτεται τίποτε, αλλά και χωρίς να παύση τα δάκρυα.⁷

Ο Παναγιώτης Χατζηνίκου, ο μετέπειτα προστάτης, συνεταιίρος και κληροδότης του, εκλαμβάνει ως θεϊκό σημάδι την παρουσία του μικρού Ζώη στο κατώφλι του σπιτιού του ανήμερα την Κυριακή της Ορθοδοξίας, προσεύχεται γι' αυτόν και αποφασίζει να τον θέσει υπό την προστασία του: «Αφού ο Θεός σε έστειλε στο σπίτι μου, θα μείνης εδώ, παιδί μου»⁸.

Ο Ζώης Καπλάνης εκδηλώνει τη σεμνότητα του χαρακτήρα του όχι μόνο απέναντι στον Χατζηνίκου αλλά και στο κατώτερο προσωπικό του αρχοντικού:

Βοηθεί τον μάγειρον, ψωνίζει εις την αγοράν, εκτελεί προθύμως διάφορα θελήματα, ακόμη και των μεγαλυτέρων του υπηρετών. Σέβεται όλους τους μεγαλύτερους, ας είναι υπηρέται. Και φέρεται με διακριτικότητα, διά να μη θίξη κανένα. Ενώπιον των άλλων δεν ομιλεί.

– Λέγε και συ τίποτε, τον ενθαρρύνει ο μάγειρος.

Ο Ζώης όμως μειδιά»⁹

7. Καπλάνης, 222.

8. Στο ίδιο, 225.

9. Στο ίδιο, 225-226.

Ακόμη κι όταν καταξιώνεται επαγγελματικά, δεν παύει να αποδίδει την επιτυχία του στον Θεό και στον προστάτη του Χατζηνίκου, στον οποίον πάντοτε υπενθυμίζει:

Ελησμόνησες κύριε, τον δύστυχον Ζώνη, τον οποίον αντίκρυσες με πόνον μίαν Κυριακήν εμπρός εις την θύραν του σπιτιού σου! Θυμάσαι ότι έτρεμε από την πείναν και το κρύον! Ητο πεντάρφανος και παντέρημος εις τον κόσμον. Το σπίτι σου έγινε πατρικόν μου. Και εύρηκα ό,τι μου έλειπε· περιποίησιν και αγάπην. Εστάθης δί' εμέ προστάτης και διδάσκαλος. Ό,τι είμαι τώρα και ό,τι έχω το χρωστώ εις εσέ.¹⁰

Τέλος, όταν αποκτά μετά τον θάνατο του Χατζηνίκου την πλήρη κυριότητα της επιχείρησης, ο Ζώης αποδεσμεύεται και αποφασίζει να εκδηλώσει έμπρακτα τη φιλανθρωπία του: «Θα δώσω χρήματα εις τα ορφανά και εις τους πεινασμένους. Θα κτίσω σχολεία εις τον τόπον μου, διά να μάθουν γράμματα όσα παιδιά θέλουν να σπουδάσουν. Τα χρήματα δεν είναι ιδικά μου. Μου τα έδωσεν ο Θεός και δεν έχω δικαίωμα να τα διαθέσω δι' άλλους σκοπούς»¹¹.

Ο Ζώης Καπλάνης στο *Αναγνωστικό* του 1963 (η πρώτη έκδοση το 1959) αποτελεί το παραδειγματικό πρότυπο του φτωχού αυτοδημιούργητου μετανάστη. Σε ποιους απευθύνεται; Στους εξαθλιωμένους Έλληνες αγρότες που εγκαταλείπουν κατά χιλιάδες τη δεκαετία του 1960 τη γενέθλια γη και μεταναστεύουν ως φτηνά εργατικά χέρια στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Ο Ζώης προβάλλεται ως το πρότυπο του μετανάστη που εργάζεται στην ξενιτιά για να προσφέρει στην πατρίδα, που καλύπτει τις οικονομικές ανάγκες όχι μόνο του οικογενειακού του περιβάλλοντος αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού. Εμφανίζεται ως ο τύπος του μετανάστη που δεν ενσωματώνεται, δεν «αλλοτριώνεται» στον νέο τόπο, που δεν χάνει την εθνική του συνείδηση και τις θρησκευτικές του αρχές. Στην άρση του κοινωνικοϊστορικού χάσματος των δύο σχεδόν αιώνων που χωρίζουν τον Καπλάνη από τους μετανάστες της σύγχρονης Ελλάδας συμβάλλει και το γεγονός ότι δεν υπάρχει χρονικός περιορισμός στο αφήγημα, που σημαίνει ότι ο Ζώης θα μπορούσε να είχε ζήσει οποτεδήποτε – στοιχείο που καθιστά την ταύτιση των αναγνωστών με αυτόν ευχερέστερη και βαθύτερη.

Μολοντί θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς ακραία για το ψυχολογικό φορτίο που μεταφέρει την περίπτωση του Καπλάνη, το παραδειγματικό του πρότυπο ενέχει στοιχεία που απαντώνται και σε άλλες φυσιογνωμίες ευεργετών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γεωργίου Σίνα, ο οποίος συγκινημένος παραδίδει στον γιο του Σίμωνα ένα χαρτί που του πρόσφερε ως φυλαχτό η θεία που τον μεγάλωσε

10. Στο ίδιο, 227-228.

11. Στο ίδιο, 228.

στις Σέρρες, όταν σε ηλικία οκτώ ετών εγκατέλειπε την πατρίδα, για να ακολουθήσει τον πατέρα του στη Βιέννη. Στο χαρτί αυτό αναγραφόταν η αποστολική περικοπή «μακάριον ἐστὶ μᾶλλον δίδοναι ἢ λαμβάνειν»¹², την οποίαν η οικογένεια Σίνα φέρεται ότι ανήγαγε στο υπέρτατο νόημα του βίου της. Μάλιστα, στο αφήγημα δίνεται έντονη εθνική διάσταση, με τη μορφή της προσφοράς τόσο στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος όσο και στους αλύτρωτους Έλληνες της Μακεδονίας.

Από όλους τους παραπάνω φαίνεται ότι διαφοροποιούνται ως πρότυπα οι δύο τελευταίοι ευεργέτες, Απόστολος Αρσάκης και Ανδρέας Συγγρός. Ο πρώτος, αφού εξαιρείται για την ευφυΐα και τη φιλομάθειά του, προβάλλεται ως πρότυπο οικογενειάρχη και αναλύονται οι αντιλήψεις που τον οδήγησαν στην ίδρυση και χρηματοδότηση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στα οποία φοιτούσαν κορίτσια. Η εκπαίδευση, κατά τον Α. Αρσάκη, πρέπει να υπηρετεί δύο στόχους: αφενός να καλλιεργεί εθνική συνείδηση και, αφετέρου, να προσφέρει ηθική αγωγή, προετοιμάζοντας τις γυναίκες για τον οικογενειακό βίο¹³.

Αντίθετα, το πιο φειδωλό σε εγκωμιαστικά σχόλια είναι το διασκευασμένο κείμενο του Γ. Ξενόπουλου για τον Αν. Συγγρό. Αν έλειπε η τελευταία παράγραφος του κειμένου, θα έμενε κανείς με την εντύπωση ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο με επιχειρηματικό δαιμόνιο και ισχυρές προσωπικές φιλοδοξίες, που δεν υπακούουν απαραίτητα στον κοινό ηθικό κώδικα:

Ο πατήρ του τον προώριζε και τον ανέτρεφε διά να τον σπουδάση και να τον κάμη επιστήμονα. Αλλ' ο μικρός Ανδρέας, μαθητής τότε του Γυμνασίου της Σύρου, έχασκεν επί ώρας εμπρός εις τα λίρας των αργυραμοιβών. Και εφλέγετο από τον πόθον να γίνει έμπορος. Εχρειάσθηκαν χίλια βάσανα, μέσα και παρακλήσεις διά να πεισθή ο πατήρ του να αλλάξη απόφασιν.¹⁴

Και παρακάτω: «Το στάδιόν του ήτο ως κλίμαξ, της οποίας σταθερώς, ασφαλώς ανέβαινε καθ' εκάστην μίαν βαθμίδα. Ποτέ δεν εστάθη ποτέ δεν οπισθοχώρησε από αδυναμίαν. Πάντοτε εμπρός, πάντοτε προς τα επάνω! Και ούτως έφθασεν εις την κορυφήν»¹⁵.

Μετά από αυτά δεν μπορεί να πεισθεί εύκολα κανείς ότι «ο Ανδρέας Συγγρός είχε ως σύμβολον της ζωής του να κάμη πάντοτε το καλόν» και κυρίως ότι «ολίγων πλουσίων το όνομα παραμένει τόσον λατρευτόν και ευλογητόν, όσον το όνομα του

12. Σίνας, 146

13. Αρσάκης, 243-244.

14. Συγγρός, 286.

15. Στο ίδιο, 287.

Ανδρέα Συγγρού»¹⁶. Κατά πόσο ερμηνεύεται η αντίφαση αυτή με βάση την ούτως ή άλλως αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Συγγρού είναι ένα ζήτημα που χρήζει ενδελεχέστερης διερεύνησης.¹⁷

Η αναγωγή ενός βιογραφούμενου προσώπου, εν προκειμένω εθνικού ευεργέτη, σε πρότυπο δεν προϋποθέτει απλώς αυτός να συγκεντρώνει υψηλά ηθικά και πνευματικά χαρίσματα, δεν αρκεί δηλαδή να είναι αξιομίμητος. Πρέπει ταυτόχρονα να φαίνεται εφικτή η μίμησή του. Κι αυτό γιατί η χαρισματικότητα προκαλεί μεν θαυμασμό, σπάνια όμως διεγείρει την επιθυμία για μίμηση. Οι ευεργέτες, όσο κι αν ξεφεύγουν από τον μέσο όρο, δεν συνιστούν χαρισματικές προσωπικότητες, γι' αυτό και είναι ικανοί να λειτουργήσουν εν δυνάμει ως πρότυπα.

Το στοιχείο που ενεργοποιεί όσο τίποτε άλλο τη μιμητική διάθεση εκ μέρους των μαθητών είναι η σταθερή αναφορά των διηγηματογράφων στην παιδική ηλικία των ευεργετών. Ο Ζώης Καπλάνης είναι το παιδί που εργάζεται σκληρά για να ζήσει, και που τις νύχτες μένει άγρυπνος για να μελετήσει¹⁸: ο Σίμων Σίνας ο νεότερος προσφέρει στα φτωχόπαιδα της γειτονιάς του τα παιχνίδια που του χάρισε ο παππούς στη γιορτή του¹⁹ και ο Απόστολος Αρσάκης είναι ο καλός μαθητής που διακρινόταν για την ευφυΐα και την αρετή του και έπαιρνε πάντοτε άριστα στα μαθήματα²⁰.

Το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες

Πέρα και πάνω από κάθε ειδικότερο αίτιο, κοινωνικό, οικονομικό, ψυχολογικό ή πολιτισμικό, η αρχέγονη δύναμη που φέρεται ότι γεννά εθνικούς ευεργέτες και τους παρωθεί να προσφέρουν την περιουσία τους για το καλό του έθνους είναι το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες.

16. Στο ίδιο.

17. Για τον Συγγρό βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο...*, ό.π., 77-80.

18. «Ο Ζώης οικονόμησεν εν βιβλίον, το οποίον είχαν τας εικόνας του Χριστού και της Θεοτόκου εις το εξώφυλλον και τας λέξεις: Σταυρέ βοήθει!

Πόσην χαράν ησθάνθη το παιδί, όταν δια πρώτην φοράν κατώρθωσε και έγγραψε τας δύο εκείνας λέξεις!

Μίαν νύκτα ο οικοδεσπότης (ενν. ο Χατζηνίκου) ηγέρθη τυχαίως και εξήλθε του δωματίου του. Τότε διέκρινεν, ότι εις το δωμάτιον του μικρού υπήρχεν ακόμη φως. Ο Ζώης εμελέτα και έγγραφεν. Αντελήφθη δε ότι κάποιος είχε πλησιάση την θύραν του δωματίου, και δι' αυτό έσβησε τον λύχνον και εχώθη εις τα σκεπάσματά του», στο *Καπλάνης*, 226.

19. Σίνας, 146.

20. Αρσάκης, 243.

Η σκηνή στην οποία αποτυπώνεται πιο γλαφυρά αυτό το πνεύμα είναι η στιγμή όπου ο Γεώργιος Σίνας περιγράφει στον γιο του τον αποχαιρετισμό του από τη θεία του Μαρία Βρέττα Τζαχάνη στις Σέρρες (περ. 1881), σκηνή στην οποία ήδη αναφέρθηκα:

Κι ο Γιώργος Σίνας έβγαλε και έδειξε στο γιο του κατιτί, που φύλαγε μυστικά στον κόρφο του, σαν φυλαχτό:

– Εδώ μέσα, του είπε συγκινημένος, βρίσκεται λίγο από το αγιασμένο χώμα της πατρίδας... Είναι το δώρο και η ευχή της θείας μου:

– Πάρ' το, μου είπε τότε η ίδια, ξεκολλώντας δίχως καρδιά από πάνω μου. Θα σε βοηθάει πάντα να μένεις Έλληνας και χριστιανός! Αυτή είναι η ευχή μου, το πιο ακριβό δώρο μου...²¹

Εξάλλου, και το έργο του Απόστολου Αρσάκη συνδέεται σαφώς με τους αναδυόμενους εθνικισμούς και τα αλυτρωτικά κινήματα στα Βαλκάνια, και εξάιρεται για την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων της Μακεδονίας: «Χιλιάδες Ελληνίδες διδασκάλισσαι εμορφώθησαν εις το Αρσάκειον και εστάλησαν να μορφώσουν τα Ελληνόπουλα όχι μόνον εις την μικράν ελευθέραν Ελλάδα της εποχής εκείνης, αλλά και εις την υπόδουλον» και «ηγωνίσθησαν να διδάξουν την ελληνικήν γλώσσαν εις χωρία της Μακεδονίας, εις τα οποία οι Έλληνες κάτοικοι είχαν σχεδόν λησμονήσει την εθνικήν γλώσσαν»²².

Πριν από οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας της θέσης που το ελληνοχριστιανικό ιδεολόγημα κατέχει στα περί εθνικής ευεργεσίας σχολικά κείμενα της μεταπολεμικής Ελλάδας, θεωρώ απαραίτητο να παρατηρήσω πως η έννοια «ελληνοχριστιανικός» δεν σημαίνει το ίδιο πράγμα, ούτε φυσικά εκλαμβάνεται με την ίδια σημασία από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα. Τον 18ο και 19ο αιώνα, για τους Έλληνες της διασποράς, επομένως και για τους ευεργέτες, το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, όπως παρατηρεί η Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιωάννου, αποτελεί τον συνεκτικό ιστό με τη μητέρα πατρίδα αλλά και μεταξύ των μελών της παροικιακής κοινότητας.²³ Άλλωστε, είναι προφανές ότι στην πολυφυλετική και πολυπολιτισμική οθωμανική επικράτεια της εποχής εκείνης ήταν εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί η ελληνικότητα με ορθολογικούς όρους και να διακριθεί δομικά από τις άλλες εθνικές ταυτότητες. Σε αυτό το συγκεχυμένο εθνολογικά βαλκανικό τοπίο καίριο ρόλο καλείται να διαδρα-

21. Σίνας, 145-146.

22. Αρσάκης, 244-245.

23. Μ.-Χ. Χατζηγιωάννου, «Εθνικοί ευεργέτες...», ό.π., 33-34.

ματίσει η θρησκεία. Ο Έ. Χομπσμπάουμ υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός ενισχύεται από τη θρησκευτική πίστη, ειδικά όταν οι άνθρωποι που απαρτίζουν την εθνική ομάδα δεν έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά.²⁴ Ενδεικτική είναι η περίπτωση της οικογένειας Σίνα, που κατάγεται από τη Μοσχόπολη, μια μακεδονική πόλη που είναι «όλη βλαχοκατοίκητος», όπως μαρτυρεί ο Κ. Κούμας²⁵, το οποίο σημαίνει ότι η μητρική γλώσσα των ευεργετών ήταν η βλάχικη και όχι η ελληνική, παρ' όλα αυτά δεν θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι δεν έχουν ελληνική εθνική συνείδηση.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κατά τη διάρκεια των εθνικών διεκδικήσεων και πολέμων μεταξύ των βαλκανικών λαών (δηλαδή από το τέλος του 19ου αιώνα και μετά) το ελληνοχριστιανικό ιδεολόγημα αλλάζει περιεχόμενο, καθώς αποκτά αντισλαβικό και ειδικότερα αντιβουλγαρικό χαρακτήρα – κάτι στο οποίο συμβάλλει, άλλωστε, και η ενσωμάτωση του Βυζαντίου στην εθνική ιστοριογραφία. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος είχε από το τέλος του 19ου αιώνα επισημάνει την εθνική σκοπιμότητα που υπηρετούσε η μελέτη της μεσαιωνικής ιστορίας της Ελλάδας: οι σύγχρονοι Έλληνες από το Βυζάντιο κληρονόμησαν τους σημερινούς τους εχθρούς, Βούλγαρους και μαμαεθανούς.²⁶

Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και κυρίως κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, το ελληνοχριστιανικό ιδεολόγημα περιέρχεται στα χέρια των φορέων του ψυχροπολεμικού ελληνικού κράτους και αποκτά πολιτικο-ιδεολογικά χαρακτηριστικά.²⁷ Είναι το στοιχείο που διακρίνει τους οπαδούς του μετεμφυλιακού καθεστώτος, τους εθνικόφρονες χριστιανούς, από τους «προδότες του έθνους» κομμουνιστές, που κατηγορούνται ότι απεργάζονται την κατάλυση της θρησκείας και της εθνικής κυριαρχίας προς όφελος αλλόφυλων και αλλόδοξων λαών.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και η συναρμογή της εθνικής ευεργεσίας με το πατριωτικό αίσθημα και την ηθική αγωγή, όπως αυτά καλλιεργούνται μέσα από την οικογένεια – αντίληψη απόλυτα συμβατή με τα προβαλλόμενα ιδεολογήματα της απριλιανής δικτατορίας. Ενδεικτική είναι η αναφορά στο κείμενο για τον Α. Αρσάκη, που εκδόθηκε μεσούσης της δικτατορίας:

24. Eric Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χ. Νάντρικς, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994, 99.

25. Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, 531.

26. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορικά πραγματεία κατ' εκλογήν του συγγραφέως εκδιδόμεναι*, Αθήναι 1889, 143.

27. Βλ. σχετικά Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1992, 159-168. Επίσης, στον συλλογικό τόμο Θάναος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1999.

Εκτός της μεγάλης επιστημονικής αξίας του, ο Αρσάκης διεκρίθη και ως τέλειος σύζυγος και πατήρ. Επίστευεν ότι μόνον ευτυχεί μία κοινωνία, όταν αποτελείται από ηθικά οικογενείας, των οποίων τα μέλη αγαπώνται μεταξύ των. Αυτή όμως η οικογενειακή αρμονία επίστευεν ότι οφείλεται περισσότερο εις την μητέρα. Έπρεπε λοιπόν να ανατρέφονται και να εκπαιδεύονται με μεγάλην προσοχήν αι θυγατέρες, δια να γίνουν μίαν ημέραν καλές μητέρες.²⁸

Έγινε φανερό με πόσο διαφορετικό τρόπο αντιλαμβάνονταν το *ελληνοχριστιανικό*, αυτή την ιδιότυπη συναρμογή του εθνικού με το θρησκευτικό στοιχείο σε μια ενιαία ιδεολογική κατασκευή, οι εθνικοί ευεργέτες των προεπαναστατικών και των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων σε σύγκριση με τους μεταγενέστερους βιογράφους τους και, κυρίως, σε σχέση με τους αναγνώστες της ψυχροπολεμικής εποχής.

Πρέπει επίσης να παρατηρήσω ότι η προβολή του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους επιτυγχάνεται όχι μόνο με αποφαντικές κρίσεις και συγκινητικές περιγραφές, όπως αυτές που μνημόνευσα, αλλά και με εύγλωττες αποσιωπήσεις ή στρεβλώσεις, οι πιο χαρακτηριστικές από τις οποίες είναι οι ακόλουθες:

- Δεν μνημονεύεται πουθενά η γενέτειρα του Σίμωνος Σίνα του πρεσβύτερου *Μοσχόπολη* και, φυσικά, η βλάχικη καταγωγή του. Αναφέρεται μόνο ως τόπος γέννησης του Γεωργίου η *Νύσσα* (χωρίς να διασαφηνίζεται πού βρίσκεται) και οι *Σέρρες*, πόλη όπου έζησε τα παιδικά του χρόνια.²⁹
- Γνωρίζουμε ότι οι περισσότεροι ευεργέτες υπήρξαν ευεργέτες δύο πατρίδων, δηλαδή όχι μόνο της ιδιαίτερης πατρίδας τους, της Ελλάδας, αλλά και της χώρας στην οποία κατοικούσαν.³⁰ Πολλοί εξ αυτών μάλιστα κατέλαβαν υψηλά αξιώματα στο πολιτικό και οικονομικό σύστημα της νέας τους πατρίδας, απέκτησαν τίτλους ευγενείας και γενικά απολάμβαναν υψηλό κοινωνικό κύρος. Τα στοιχεία αυτά αποσιωπώνται, θα τολμήσω να πω, συστηματικά στα σχολικά εγχειρίδια. Οι Σίμων και Γεώργιος Σίνας, για παράδειγμα, μεγάλοι ευεργέτες της αυστροουγγρικής κοινωνίας, στους οποίους δόθηκε ο τίτλος του βαρόνου από τον Αυστριακό αυτοκράτορα, εμφανίζονται να οραματίζονται τότε θα επιστρέψουν στην ελεύθερη Ελλάδα για να πλουτίσουν την Αθήνα «με μέγαρα, τράπεζες και αστεροσκοπεία»³¹.

28. *Αρσάκης*, 243.

29. Βλ. σχετικά Παντελής Κοντογιάννης, *Εθνικοί Ευεργέται*, Αθήναι 1927, 31.

30. Κωνσταντίνος Παπουλίδης, «Ρωσία: ευεργέτες δύο πατρίδων», *Καθημερινή* (αφιέρωμα «Ελληνες ευεργέτες»), 12.2.2006.

31. *Σίνας*, 147. Για το ευεργετικό έργο της οικογένειας Σίνα στην Ουγγαρία βλ. Vera Baksai, «Η συμβολή των ελλήνων εμπόρων στην αστικοποίηση της ουγγρικής πρωτεύουσας», *Budapesti Negyed* 55 (2006/4), https://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai_g.html (τελευταία επίσκεψη 30/7/2009).

Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Ζώη Καπλάνη. Όχι μόνο δεν αναφέρεται τίποτα για την ευεργετική του δράση στη Ρωσία, αλλά αποφεύγεται ακόμη και η αναφορά του ονόματος της τελευταίας πατρίδας του ευεργέτη.

- Υπάρχουν ζητήματα που δεν θίγονται ούτε υπαινικτικά στα σχολικά κείμενα, όπως η ανταγωνιστική σχέση πολλών αποδήμων κεφαλαιούχων με το ελληνικό κράτος, η απροθυμία τους να παλιννοστήσουν στην Ελλάδα και να αναπτύξουν επιχειρηματική δραστηριότητα σε αυτή (ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις των Γ. Αβέρωφ και Ν. Στουρνάρη) ή και οι πολιτικές πτυχές του ευεργετικού φαινομένου, όπως η πολιτική εκμετάλλευσή του από τον Αν. Συγγρό.³²

Είναι φανερό πως οι συντάκτες των σχολικών κειμένων συνειδητά ή ασυνείδητα επιδιώκουν να υπερασπιστούν τον εθνικό χαρακτήρα των ευεργετών και της ευεργεσίας. Είναι ακόμη προφανές ότι η υπερεθνική πλευρά της ευεργεσίας δεν ήταν συμβατή με τα εθνικά στερεότυπα και ιδεολογήματα του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, τα οποία ήθελαν τον εθνικό ευεργέτη να ζει και να εργάζεται στην ξενιτιά, διατηρώντας ακέραια την ελληνοχριστιανική του συνείδηση, και να προσφέρει όλη του την περιουσία για το καλό της ιδιαίτερης πατρίδας.

Η εικονογράφηση

Η εικονογράφηση των παραπάνω διηγημάτων αφορά τις προσωπογραφίες του Ανδρέα Συγγρού, που φιλοτέχνησε ο Αγήνωρ Αστεριάδης, και του Απόστολου Αρσάκη, που σχεδίασε άγνωστος καλλιτέχνης, καθώς και μια σκηνή από τη ζωή του Ζώη Καπλάνη, την οποία φιλοτέχνησε ο Αναστάσιος Αλεβίζος, ο Α. Τάσσος. Θα μείνω στην τελευταία εικόνα (εικ. 1)³³.

Ο Ζώης παριστάνεται να προχωρά κρατώντας με το δεξί του χέρι ένα μεγάλο δεμάτι με ξύλα, ενώ με το αριστερό στηρίζει στον ώμο του ένα τσεκούρι. Την υπο-

32. Ο Γεώργιος Αβέρωφ, ο οποίος συνειδητά δεν επέστρεψε ποτέ στην Ελλάδα, φέρεται ότι απατούσε σε όσους ελλαδίτες τον καλούσαν να παλιννοστήσει: «Με καλείτε να έλθω στην Ελλάδα. Θα προτιμούσα μάλλον να διορθώνατε μερικά πράγματα. Πρέπει να σταθεροποιήσετε την οικονομία σας. Πρέπει να οργανώσετε τον κρατικό σας μηχανισμό. Προβείτε στις μεταρρυθμίσεις αυτές και τότε, ίσως, με τη βοήθεια του Θεού, το πόδι μου πατήση την πόλη αυτή, που αποτελεί το μοναδικό και ανεκπλήρωτο ακόμη όνειρο της ζωής μου». Ανάλογες φαίνεται πως ήταν και οι απόψεις του Ν. Στουρνάρη, ο οποίος παρατηρούσε αναφερόμενος στους πολιτικούς ηγέτες του ελληνικού κράτους ότι μοιάζουν «με πυργοκατοίκους του μεσαίωνα, οίτινες, αποθανόντες προ εξακοσίων ετών, ανεστήθησαν επί των ημερών μας και κυβερνώσι την Ελλάδα χωρίς να ηξεύρωσι τι συνέβη εις το μεταξύ διάστημα των εξακοσίων τούτων ετών και ούτε τι γίνεται περίξ αυτών σήμερον» (οι μαρτυρίες ελήφθησαν από την εισήγηση του Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο... ό.π.*, 23-24 και υποσημ. 19 και 20).

33. Καπλάνης, 221.

βλητική δραματικότητα της σκηνής ενισχύει ο βαρύς συννεφιασμένος ουρανός με τα πουλιά που μοιάζουν να απομακρύνονται – στοιχεία που αποτελούν το μοναδικό βάθος της παράστασης. Ο Τάσος εικονογραφεί ένα από τα πρώτα χωριά της αφήγησης, που αναφέρεται στην εποχή που ο Ζώης εργαζόταν σκληρά στο χωριό του ως ξυλοκόπος, για να βοηθήσει τη μηριά του, υπομένοντας αδιαμαρτύρητα τη βάρναυση συμπεριφορά της. Παρά το γεγονός ότι δεν αποτυπώνει τη συγκινητικότερη σκηνή του διηγήματος, η εικόνα αναδύει μια εσωτερική ένταση. Δεν αναπαριστά ένα στιγμιότυπο, αλλά μια καθημερινή σκηνή της ζωής του Καπλάνη, γι' αυτό και η εικόνα δεν αποδίδει μια κορυφαία στιγμή της δράσης, αλλά συνιστά εικονογραφική συναίρεση της συνεχούς καταπόνησης στην οποία υποβαλλόταν ο ήρωας για πολλά χρόνια. Στο βλέμμα του αποτυπώνεται η θλίψη από τα αλλεπάλληλα χτυπήματα της μοίρας, ενώ στο μυώδες σώμα του και στην κίνηση προς τα εμπρός η αποφασιστικότητα και η πίστη. Ο καλλιτέχνης κατορθώνει να εκφράσει συνθετικά στη μορφή του Ζώη δύο φαινομενικά αντίθετα μεταξύ τους στοιχεία: την παιδικότητα και την ωριμότητα, με άλλα λόγια την πρόωρη ενηλικίωσή του.

Εικόνα 1. Ζώης Καπλάνης (Αναγνωστικό Δ' Δημοτικού, 1963) σχέδιο Α. Τάσου

Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνω ότι η εικονογράφηση των διδακτικών βιβλίων, όσο κι αν έχει υποτιμηθεί από τους ιστορικούς της τέχνης, αποτελεί ένα πολυσύνθετο και απαιτητικό έργο. Η εικονογράφηση πρέπει να είναι αφηγηματι-

κή και ταυτόχρονα διδακτική, πρέπει να υπηρετεί τους σκοπούς της διδασκαλίας και να ανταποκρίνεται στις αντιληπτικές ικανότητες και, κυρίως, στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των μαθητών στους οποίους απευθύνεται, παραμένοντας πάνω απ' όλα ελκυστική. Επιπλέον, δεν πρέπει να δηλώνει τα πάντα, αλλά να λειτουργεί υποδηλωτικά, ως έναυσμα για την ενεργοποίηση της φαντασίας του αναγνώστη για το υπόλοιπο αφήγημα. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Αντώνης Μπενέκος, «το ολοκληρωμένο και γνήσιο εικονογραφημένο βιβλίο ενσωματώνει αυτόματα τον διδακτικό του ρόλο στο αισθητικό αποτέλεσμα»³⁴.

Ο Α. Τάσος ανταποκρίνεται απόλυτα σε αυτές τις απαιτήσεις. Η απόδοση της μορφής του Ζώη φρονηματίζει και παραδειγματίζει ηθικά, αφού σε αυτήν αναδεικνύονται αξίες όπως η εργατικότητα, η αποφασιστικότητα και, κυρίως, η αξιοπρέπεια στην αντιμετώπιση των δεινών της ζωής. Ακόμη, η λιτότητα και η καθαρότητα των εκφραστικών του μέσων αφενός αρμόζουν στην ηλικία των μαθητών στους οποίους απευθύνεται το βιβλίο και, αφετέρου, μπορούν να ενεργοποιήσουν δημιουργικά τη φαντασία τους, ώστε να κατασκευάσουν τις δικές τους νοητικές εικόνες.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνω ότι η εικονογράφηση του Τάσσου, ενώ συμβάλλει στην επίτευξη των διδακτικών στόχων του σχολικού εγχειριδίου, δεν τους υπηρετεί, υπό την έννοια ότι δεν υποτάσσεται στις ιδεολογικές σκοπιμότητες της σχολικής εκπαίδευσης των πρώτων μετεμφυλιακών δεκαετιών. Αυτό που δημιουργεί ο Α. Τάσος τον εκφράζει γνήσια, δεν συνιστά ιδεολογικό και επαγγελματικό συμβιβασμό. Όπως σημειώνει ο Τώνης Σπητέρης, «η απεικονιστική του Τάσσου αγκαλιάζει ένα πλατύ φάσμα θεμάτων, που ξεκινάει πάντα από τον άνθρωπο του μόχθου και του αγώνα»³⁵. Ένας τέτοιος άνθρωπος ήταν ο Ζώης Καπλάνης.

---

34. Αντώνης Μπενέκος, «Παιδευτικές λειτουργίες του εικονογραφημένου βιβλίου: αναζητήσεις, διακρίσεις, αξιολογήσεις», *Διαβάζω*, 248 (1990), 32-33.

35. Τώνης Σπητέρης, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης 1660-1967*, Πάπυρος, Αθήνα 1979, τ. Β', 264.